

פרופסור, איך נשמעה המוזיקה בבית המקדש? דמיון ומציאות במורשת המוזיקלית היהודית

מאת פרופ' אדוין סרוסי

ואף מתגבר, כשהצורך להוכיח המשכיות לאורך הזמן משמש עוגן עיקרי שעליו נשענות הזהויות הלאומיות העכשוויות. במשך כמעט ארבעה עשורים של הוראה ומחקר בתחום המוזיקה היהודית הרציתי מאות פעמים בנושא בארץ ובעולם לפני קהלים מגוונים, אקדמיים וציבוריים. ללא קשר לנושא ההרצאה, כששלב השאלות היה מגיע, אחת השאלות הראשונות שהייתי נשאל, אם לא הראשונה שבהן, בעיקר מפי יהודים אך לא רק מפייהם, היא "פרופסור, איך נשמעה המוזיקה בבית המקדש (השני)?"

תשובתי הקצרה לשאלה זו, תשובה המסכמת את מה שהייתי עונה לקהלים הצמאים לחוות כיום הד מהמצלול הקסום והמרהיב של בית המקדש המתואר במקרא ובמשנה, היא "אין לי מושג".

ה היסטוריון-הגאוגרף האמריקאי-בריטי רב המוניטין דייוויד לוונטאל (David Lowenthal) כינה את העבר, בעקבות הסופר ל"פ הארטלי (L. P. Hartley), "ארץ זרה". כוונתו הייתה, בין היתר, שככל שאנו מתרחקים מן ההווה, ההיכרות שלנו עם המציאות של אותם זמנים רחוקים הופכת אפשרית פחות ופחות. כך גם ההיכרות שלנו עם העבר היהודי הרחוק, שהוא לוט בערפל ככל שמצאי המסמכים הממשיים המאפשרים שחזור של חוויות קודמינו הולך ומידלדל. יתרה מזאת, כיוון שהזיכרונות של קודמינו הועברו בחלקם הלא מבוטל בעל פה, היכולת שלנו לשחזר כיום את חוויית העבר היהודי מוגבלת מאוד בגלל התערערות הזיכרון והתגברות השכחה. אף על פי כן הרצון שלנו, המודרניים, להכיר את הארץ הלא נודעת של העבר לא נחלש

הליטורגייה הספרדית-פורטוגזית". רוצה לומר, עתיקות המנגינות הללו היא נתון אפריורי שאין לערער עליו.

"המנגינות העתיקות" הוא ספר ייחודי לא רק בשל התווים הכלולים בו אלא גם בשל מבוא מלומד ומפורט שדי סולה הקדים למוזיקה. כבר בפתח הדבר של הספר הגדיר די סולה את מטרת

איור 1. החזן דוד אהרן די סולה (1796–1860). באדיבות ארכיון אוניברסיטת מקגיל (McGill University Archives, MG2053-1-P8) (התמונה עברה תיקון).

מובן שרחשי אכזבה גדולים היו מתפשטים באולמות ההרצאה למשמע התשובה החד-משמעית הזאת. איך ייתכן שלמנהל המרכז לחקר המוזיקה היהודית במכון למדעי היהדות של האוניברסיטה העברית בירושלים אין מושג איך נשמעה המוזיקה בבית המקדש!?

אחת השאלות שעניינו אותי בתור חוקר הייתה למה אנשים מודרניים כה כמהים לדעת על המצלול של הרגע הקדום הזה בתולדות המוזיקה אצל היהודים, ולא דווקא איך נשמעה המוזיקה בבית המקדש. לפני שאסכם את דעתי על שאלה זו, הנוגעת ליסודות התודעה היהודית המודרנית, אדגים בדוגמה אחת מה כן ניתן לדעת עליה, וזאת על בסיס מחקר מדעי (כיאה לפורום של האקדמיה הישראלית הלאומית למדעים), כלומר על בסיס נתונים אמפיריים.

אחד מגיבורי התרבות הבולטים בכמה מכתביי היה החזן של בית הכנסת הספרדי-פורטוגזי בלונדון באמצע המאה התשע-עשרה, ר' דוד אהרן די סולה (David Aharon de Sola, 1796–1860), שנולד והתחנך באמסטרדם על ברכי המסורת הספרדית-פורטוגזית היוקרתית. בשנת 1857 פרסם די סולה ספר ייחודי וחשוב ביותר לחקר המוזיקה של היהודים הספרדים. חשיבותו של הספר נובעת מהיותו כולל בעיקר תווים שרשם המוזיקאי היהודי הבריטי ממוצא פורטוגזי עמנואל אגילאר (Emanuel Aguilar, 1824–1904) על פי מה שדי סולה שר באוזניו. במילים אחרות, הספר מציג תיעוד אמפירי של מוזיקה יהודית מלפני כמעט מאתיים שנה למרות הבעייתיות המתודולוגית הכרוכה ב"תרגום" של מסורת מוזיקלית שבעל פה לכתב התווים המערבי המודרני. עם זאת נניח שהתווים הללו משקפים מציאות צלילית קרובה לזו שהיינו חווים לו היה החזן די סולה שר לפנינו כיום. שם הספר של די סולה ואגילאר הוא "המנגינות העתיקות של

The Ancient Melodies
OF
THE LITURGY
OF
THE SPANISH AND PORTUGUESE JEWS.

HARMONIZED BY

EMANUEL AGUILAR.

PRECEDED BY

AN HISTORICAL ESSAY ON THE POETS, POETRY AND
MELODIES OF THE SEPHARDIC LITURGY,

BY THE

REV. D. A. DE SOLA,

MINISTER OF THE SPANISH AND PORTUGUESE CONGREGATION OF JEWS,
BEVIS MARKS, LONDON.

LONDON:

WESSEL AND CO., HANOVER SQ.; SCHOTT AND CO., 159, REGENT ST.;
DUNCAN, DAVISON AND CO., 244, REGENT STREET;
GROOMBRIDGE AND SONS, 5, PATERNOSTER ROW.

May also be had of THE REV. D. A. DE SOLA, HENEAGE LANE, BEVIS MARKS; *or of*
E. AGUILAR, 151, ALBANY STREET, REGENT'S PARK.

1857.

192-15.

איור 2. עמוד השער של "המנגינות העתיקות של ליטורגיית היהודים הספרדיים-פורטוגזיים" (לונדון, 1857)

המוקדמים של תולדות המוזיקה במערב, האב ג'ובאני באטיסטה מרטיני (Giovanni Batista Martini, 1706–1784), עדות למודעות הפרוטו־מוזיקולוגית של החזן המלומד מלונדון.

די סולה קידם רעיון נוסף בניסיונו לחשוף את צלילי הקדם של היהודים על בסיס מה שאנו שומעים בהווה. לטענתו, היהודים הספרדים נותרו נאמנים לזיכרון המוזיקלי היהודי ארוך הטווח, בניגוד לאשכנזים. אמונה זו משקפת תפיסות שרווחו בקרב חכמי מדעי היהדות בגרמניה באמצע המאה התשע־עשרה (שכאמור די סולה ראה עצמו שייך אליהם) בנושא ה"עליונות" הספרדית בשמירת טוהר המסורת היהודית. בנקודה זו נתלה די סולה באילן גבוה אחר, החוקר היהודי הגרמני הדגול מוריץ שטיינשניידר (Moritz Steinschneider, 1816–1907). לפי שטיינשניידר, המוזיקה הליטורגית של בני עדתו האשכנזים דורדרה בשל הראוותנות של החזנים, המסלסלים בקולם על חשבון מה שהוא הגדיר כפשטות הבסיסית של עבודת הקודש הקדומה. לעומת זאת החזנות של הספרדים "נשארה צמודה יותר לפשטות המקורית של המוזיקה ושמרה משהו מהפייטנות הקדומה, ומכאן שעברה פחות שינויים, הודות לאופי של עבודת הקודש הציבורית שלהם שהיא נוקשה יותר ובלתי משתנה". די סולה אימץ את הרעיון האסתטי־פילולוגי הזה, שמה שפשוט יותר הוא אותנטי יותר, והוא המנחה את האנליזה של קדמות כל מנגינה ומנגינה באוסף שלו.

שתי מנגינות באוסף זה, לטענת די סולה, הן העתיקות ביותר, וייתכן שאפשר למשוך את קו ההמשכיות שלהן מימי בית המקדש ועד לימיו שלו: הראשונה היא הלחן לברכת כוהנים; השנייה היא מנגינה מס' 12 באוסף, הלחן הספרדי המסורתי לשירת הים (שמות טו). השירה הזאת מושרת כחלק מפסוקי דזמרא (או ליתר

מדעי היהדות החדשים (Wissenschaft des Judenthums), שהוא ראה עצמו שותף בהם (ומכאן כינויו "החזן המלומד"): "לשמר, לפרש ולבאר את האוצרות ואת השרידים מזמנים עברו". אומנם "זמנים עברו" הוא מושג מעורפל, אבל הדיון של די סולה בכל מנגינה ומנגינה שכלולה בספרו מבהיר היטב את התיחום של העבר הזה. הוא משתרע מימי המקרא, ליתר דיוק מיציאת מצרים ועד חורבן בית שני, דרך ימי הזוהר של יהדות ספרד בימי הביניים ועד לימיו שלו. לאור כרונולוגיה זו די סולה טוען כי המסורת היהודית, כפי שהיא מתגלה לאוזנינו כיום, משמרת רבדים שונים של זיכרון מוזיקלי, שאת הקדומים שבהם אפשר למקם בימי בית שני, ואולי אף לפני כן. הפאר המוזיקלי של עבודת בית המקדש, כפי שהוא מתואר במקרא ובמשנה, מוכיח לדעת די סולה את השלמות המוזיקלית שבני ישראל השיגו בימי קדם. ואולם פאר זה הלך והתעמעם עם הגליית העם מארצו ופיזורו בגלויות השונות.

חורבן הבית הוא אפוא גם חורבנו של הזיכרון המוזיקלי המפואר הזה. אך לא אלמן ישראל, או מוטב לומר לא חירש ישראל. הגליה, רדיפות ופיזור בין האומות לא הותירו ליהודים ברירה אלא לשקם את עבודת הקודש שלהם במקדשי המעט ולשחזר בהם מדמדומי הזיכרון את הממד המוזיקלי של "עבודת השפתיים" שבאה תחת "עבודת הפרים", בלשונו של די סולה. יתרה מזאת, די סולה גם אימץ אקסיומות שהיו מקובלות בשיח הקדם־מוזיקולוגי של זמנו באשר לשורשים היהודיים של המסורות הליטורגיות הנוצריות, בעיקר בשירת פרקי תהלים, ובמילים אחרות, ראשית המוזיקה של הנוצרים, ובהרחבה: אף ראשיתה של תולדות המוזיקה המערבית היא בעבודת המקדש של בני ישראל. ראוי לציין שכסימוכין לרעיון זה, שראשית המוזיקה הנוצרית היא במוזיקה היהודית, הסתמך די סולה על אחד מגדולי ההיסטוריונים המודרניים

לפי הזיכרון של חז"ל, כמצוין בתלמוד הבבלי, מסכת ראש השנה 31א: "במנחת[א] דשבתא מה היו אומר[ים]? אמר רבי יוחנן: אז ישיר [שמות טו: א-י] ומי כמוך [שמות טו: יא-יט] ואז ישיר [ישראל; כלומר שירת הבאר, במדבר כא: יז-כ]. במילים אחרות, שירת הים היא מאושיות הליטורגיה היהודית מאז ימי הבית השני ועד לימינו.

כך רשם די סולה את מנגינת שירת הים:

דיוק, בלשון הספרדים - הזמירות) הפותחים את תפילות השחרית מדי יום ביומו, שבת בשבתו, חג בחגו. פרק מקראי זה אינו מושר על פי טעמי המקרא המסורתיים אלא בלחן מיוחד, למעט כמובן בקריאתו מתוך ספר התורה בשבת פרשת "בשלח" (המכונה בשל כך "שבת שירה"). חשובה לענייננו לא פחות היא העובדה ששירת הים היא אחד הטקסטים הלא רבים שמתועדים כחלק מעבודת הקודש בבית המקדש השני.

AZ YASHIR MOSHE. 9

ALLEGRETTO MODERATO. (♩ = 100)

N.º 12.
a 4 Voci.

- el et ha-shi - ra ha - zot... la-do - nai va yo-me - ru le -
- mor mor A - do - nai ish mil cha - ma A - do - nai she -
- mo mar - ke - bot Pa - ng - ho ve - che - lo yn - ra ba -
- yam u - mib - char shali - shav tubeng - u - buyam suf.

איור 3. רישום בתווים של המנגינה של שירת הים מתוך "המנגינות העתיקות", עמ' 9, מס' 12

לאילו שטענו לפניו שלחן זה הוא הלחן שבני ישראל שרו כשיצאו מן הים, כלומר אפילו זמן רב מאוד לפני ייסוד בית ראשון (!).

פחות זהיר מדי סולה היה המלומד הבריטי פרנסיס לאיון כהן (Francis Lyon Cohen, 1862–1934), עורך המוזיקה באנציקלופדיה היהודית החשובה ביותר בשפה האנגלית שראתה אור בין השנים 1901 ו-1906. כהן הכיר היטב את ספרו ואת כתביו של די סולה, העריך אותם מאוד וציטט מהם בשפע. במאמרים שכתב באנציקלופדיה על לחנים של פיוטים ושל תפילות נכלל מאמר שכותרתו "אשירה", על שם המילה הראשונה של שירת הים עצמה. במאמר מקיף זה גם השווה כהן את הלחן הספרדי ללחן האשכנזי המסורתי המיוחד לכמה פסוקים משירת הים, כפי שקוראים אותה מתוך ספר התורה בשבת שירה ובשביעי של פסח. בשל מה שהוא פירש כדמיון מוזיקלי בין ספרדים לאשכנזים בהווה, הוא לא התאפק במסקנותיו וקבע במאמרו האנציקלופדי שמנגינה זו של שירת הים "בסבירות מסוימת מגלמת שריד אמיתי של המוזיקה בבית המקדש". הינה כי כן, לפנינו טיעון "מדעי" לכאורה, המבוסס על תזה פשוטה: אם יהודים שחיו בגלות הארוכה בסביבות תרבותיות שונות מאוד זו מזו שומרים כולם על לחן דומה, כי אז בוודאות מדובר בזיכרון מוזיקלי שקדם לפיזורם. אלא שזוהי תזה מופרכת מעיקרה, שכן היא אינה מתחשבת בהגירות מאוחרות של יהודים ובמגעים שתנועות אלו יצרו בין יהודים מקיבוצים שונים לאורך ההיסטוריה. יתרה מזאת, היא מבוססת על השוואה רופפת מאוד בין צירופי צלילים נבחרים מתוך רצף מסוים, כלומר באילוץ החומר להתאים לתזה. זו כמובן איננה שיטה מדעית שניתן לקבל אותה.

אבל עדות אחת, שנעלמה מעיני החוקרים, מעגנת בעובדה מוצקה את הטענה שהלחן של שירת הים שבזיכרוןם של יהודים ספרדים, כפי שגם

הלחן הפשוט, הקצר והממושקל הזה (כלומר מנגינה בעלת משקל ומקצב קבוע, משולש במקרה הזה) נשתמר במסורת שבעל פה. שמעתי אותו כמעט כלשונו מאחד ממורי ושותפיי למחקר, החזן אברהם לופס קרדוזו ז"ל (Abraham Lopes Cardozo, 1914–2006), יליד אמשטרדם (כמו החזן די סולה), שהיה חזן ראשי בבית הכנסת הספרדי-פורטוגזי של ניו יורק במשך רוב המחצית השנייה של המאה העשרים. כמעט מאה וחמישים שנים מפרידות בין פרסום די סולה את שירת הים בתווים לבין העדות בעל פה של קרדוזו, והן מעידות על שימור מופלא של לחן זה של שירת הים. המשכיות מרשימה זו של שירת הים במסורת המוזיקלית הספרדית, בתקופה המודרנית הסוערת ביותר (החזן לופס קרדוזו ניצל בנס מהשוואה והיגר לדרום אמריקה לפני שעבר לצפונה), מאפשרת לנו לבחון את המשכיותה גם לפני ימי די סולה. לא זו אף זו, הקלטות מסחריות ואתנומוזיקולוגיות רבות של חזנים בולטים ממסורות ספרדיות שונות, כגון הקלטה של שמואל "סמי" אלמגריבי (Salomon Amzallag, 1922–2008), מחשובי החזנים של יהדות מרוקו במחצית השנייה של המאה העשרים, מאששות את השימור המרשים של וריאנטים של המנגינה שרשם די סולה. בלשון מדעית, לפנינו ראיות מוצקות רבות ליציבותו הצורנית של לחן במסורות שבעל פה השונות אשר שרדו עד ימינו.

לזכותו של די סולה, אשר כאמור ראה בלחן של שירת הים שבפיו את אחד הקדומים ביותר ברפרטואר הליטורגי הספרדי, יש לומר שהיה זהיר בהערכה ההיסטורית שלו. כיוון שרוב היהודים הספרדים שהכיר באמשטרדם ובלונדון בימינו, ובהם גם מהגרים מצפון אפריקה ומאיטליה, שרו וריאנטים של לחן זה, הוא הגיע למסקנה שסביר שמוצאו בימי תור הזהב של יהדות ספרד על אדמת ספרד. הוא התייחס בספקנות רבה

חזן) וקולו היה קול באס. הוא שר במקהלת בית הכנסת העתיק של פראג לפני שהיגר לאמסטרדם, שבה הוא התוודע לקהילה הספרדית-פורטוגזית החשובה של העיר ולצלילי בית הכנסת המפואר שלה, שנוסד בשנת 1675, ממש בימים שבהם הוא שהה באמסטרדם. הוא החליט לאייר את השער לחומש בתעתיק די שלם של לחן שכותרתו "אז ישיר משה". זהו רישום של המנגינה ששבת באס

די סולה רשם אותו, הוא אכן בן כמה מאות שנים לפחות. בבואו לעצב שער לחומש המפורש החשוב שלו (דיהרנפורט, תנ"ג), החליט המדפיס והביבליוגרף היהודי הדגול (והאשכנזי) שבתי משורר באס (Shabbethai Meshorer Bass, 1641-1718) להשתמש באיור של תווים, מוטיב גרפי שמאפיין גם דפוסים אחרים שפרסם. שבת, כשמו כן הוא, היה "משורר" (כלומר זמר שמלווה

איור 4. רישום בתווים של המנגינה של שירת הים מתוך עמוד השער של "חמשה חומשי תורה עם תרגום אנקלוס ובאור המאור הגדול רש"י ז"ל" (דיהרנפורט, תנ"ג). באדיבות ספריית המכון למחקר יהודי בניו יורק (From the Library of the YIVO Institute for Jewish Research, New York)

שנים. ואם אברבנאל אכן הכיר את הלחן שלנו, אזי אנו כבר על אדמת ספרד לפני הגירוש.

האם ההמשכיות המרשימה והמוכחת של לחן "שירת הים" הספרדי על פני זמן ממושך מאפשרת לטעון שיש בפרקטיקה הליטורגית של ימינו שריד של הלחן שהלוויים היו מבצעים בו את הפרק הזה בבית המקדש? בהיעדר עדות ממשית אי אפשר לומר זאת. אך העקיבות המרשימה של המסורת שבעל פה המתגלה לאוזנינו, המגובה במקרה הזה במסמכים כתובים מן העבר, פותחת אשנב אל נאמנותו של הזיכרון המוזיקלי היהודי גם במסירה המוזיקלית של טקסטים ליטורגיים אחרים.

אפשר להניח שהעניין הציבורי הרב במוזיקה של בית המקדש לא ירד מהפרק בזמן הקרוב. הצורך הכמעט קיומי בחיזוק תודעת ההמשכיות הלאומית של העם היהודי מאז ועד היום הוא שמניע יהודים מודרניים לחפש, גם בימים אלו של מבוכה, את הגשר הצלילי הקדוש אל נקודת האפס המדומיינת בהווה המוזיקלית הדתית שלהם. דורות של בעלי תפילה, של חוקרים ושל פרשנים (יהודים ולא יהודים), של במאי קולנוע ושל יוצרים אחרים דמיינו את המוזיקה שהלוויים ביצעו בבית המקדש, לרוב תוך כדי השלכה של המוזיקה היוקרתית ביותר של זמנם ושל מקומם אל העבר המקראי. כחוקרי מוזיקה האמונים על הסקת מסקנות על סמך טיעונים המבוססים על נתונים קשיחים (תווים והקלטות) לא נותר בידינו אלא לעסוק בפרשנות ביקורתית של עצם הניסיונות לדמיין את המוזיקה של בית המקדש בהקשרים ההיסטוריים, החברתיים והתרבותיים שבהם אמירות כאלו נאמרו (ועוד נאמרות). מלבד זאת, אם מה שלמדנו על הלחן הספרדי של שירת הים הוא כל מה שמחקר מדעי יכול להציע כמענה לשאלה איך נשמעה המוזיקה בבית המקדש, נאמר בציטוט משיר יהודי עתיק וידוע ■ אחר – "דיינו".

שמע מפייהם של ידידי הפורטוגזים באמשטרדם, שאת מורשתם ואת שיטות החינוך ה"מודרניות" שלהם כה העריך. הייתכן שמי מן היהודים הפורטוגזים הללו גם מסר לו שזהו לחן קדום שבו זימרו משה ובני ישראל ועימם מרים ובנות ישראל את השירה כשיצאו מהים? זאת כמובן לא נדע, אך מה שאינו ניתן לערעור הוא שלפנינו תעתיק מרשים של אותו הלחן, כמעט תו אחרי תו, שדי סולה פרסם כמאה ושישים שנה לאחר מכן.

הרישום של שבתי משורר באס מאשש אפוא את העובדה שקהילות ספרדיות ופורטוגזיות שרות עד ימינו את שירת הים בווריאנט זה או אחר של אותה המנגינה. הינה כי כן, לפנינו עדות שאינה משתמעת לשתי פנים להמשכיות של זיכרון מוזיקלי יהודי, עדות המתועדת על פני שלוש מאות וחמישים שנה לפחות. ואם בשלוש מאות וחמישים השנים האחרונות, שנים של זעזועים חברתיים ותרבותיים מרחיקי לכת לכל העם היהודי, המנגינה הזאת שרדה כמעט ללא פגע, למה שלא נניח שאף בתקופות קדומות יותר היא השתמרה כמות שאנו שומעים אותה כיום?

רמז להיותו של אותו הלחן של שירת הים בפי יהודי ספרד בתקופת הגירוש שלהם מחצי האי האיברי בסוף המאה החמש־עשרה נמצא בפירוש לפסוק הראשון של שירת הים ("אז ישיר משה") מאת דון יצחק אברבנאל (ויניציאה, של"ט). פירוש ארוך ומלומד זה, המתפרסם על פני כמה עמודים, מתמיה את הלומדים עד היום הזה. בפירוש זה דן אברבנאל בין היתר בפרטי פרטים ביחס שבין הטקסט של שירת הים ל"ניגון" שלה (זו הטרמינולוגיה שאברבנאל השתמש בה). מובן שאין לדעת מהטקסט הזה לאיזה ניגון בדיוק התכוון הפרשן, אך מתוך הדיון שלו ניתן, לעניות דעתי, להבחין בצורה די משכנעת שהניגון שעמד לפנינו הוא וריאנט של הלחן ששבתי משורר באס והחזן דוד אהרן די סולה רשמו כעבור כמה מאות